

Гусаков В. В.

ДАНІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПРО АНТИЧНУ СЕРЕДНЮ АЗІЮ

Досліджуючи історію Середньоазіатського регіону в її античний період (IV ст. до н.е. – VI ст. н.е.), ми маємо змогу користуватись різноманітними наративними джерелами. Притому, що основну схему, так би мовити каркас наших історичних знань про античну Середню Азію, становлять греко-латинські літературні твори, інші групи джерел, наприклад вірменські, китайські, індійські, також можуть давати розгорнуті і точні дані стосовно окремих періодів середньоазіатської давнини, а отже заслуговують на прискіпливу дослідницьку увагу. Ще однією подібною групою літературних пам'яток є твори середньовічних авторів із мусульманського Сходу і безпосередньо з ісламізованої Трансоксіани (Мавераннахру). Незважаючи на свою приналежність до наступної історичної епохи, якій у цілому було притаманне скептичне ставлення до доісламського минулого краю, означені автори як його мешканці і патріоти зверталися у власних дослідженнях до стародавньої середньоазіатської історії, в тому числі її античної доби.

Зростання інтересу до неї відбувалося на тлі соціально-економічного відродження досліджуваного регіону після руйнівної арабської навали, а також поступового перебирання місцевими елітами політичної влади від дедалі слабшого Арабського (Аббасидського) халіфату. Відстоюючи незалежність власних володінь та зміцнюючи свою владу, Саманіди, так само, як і їхні попередники Бармакіди, Тахіріди, Саффаріди, вступали у конфлікт із халіфатом, який політично об'єднував весь простір, населений мусульманами. Фактично, їхня політика була формою народно-визвольного руху народів Середньої і ширше Центральної Азії, спрямованого проти іноземних загарбників. Потреба у власних парадигмах державного і соціального будівництва, навмисно альтернативних арабським як таким, що були нав'язані ззовні, підштовхувала згадувані східно-іранські (таджицькі) аристократичні дома до апеляції до місцевої середньоазіатської автентичності.

Тим більше, що така політика знаходила живий відгук у більшості підданих [Гусаков 2009].

При Саманідах відбулося повернення мови фарсі у діловодство, отримує розповсюдження перськомовна література, яка не тільки використовує рідну мову, звичні форми і образи, але й оспівує місцеві традиції. Становлення національної літератури відбувалося в атмосфері суспільного підйому та духовного відродження, які сприяли успішному подоланню «комплексу неповноцінності» перед арабомовною коранічно-поетичною традицією завойовників, що затвердила свій пріоритет військовою силою. У Саманідському еміраті література стала цілеспрямовано проповідувати нову державну ідеологію, засновану на реабілітації та героїзації доісламського минулого регіону, покликану обґрунтувати необхідність його власного (без халіфату та іншого мусульманського співтовариства) розвитку з опорою на власні сили.

У цьому сенсі у великій нагоді для нової влади була пехлевійська «Худайнаме» («Книга володарів») – тенденційна історія іранських династій, від легендарних Кайонідів до історично достеменних Ахеменідів, Аршакідів та Сасанідів. Невдовзі після арабського завоювання її почали перекладати арабською мовою. Одним із найпопулярніших був переклад, здійснений класиком поезії шуубізму Абдаллахом ібн аль-Мукаффою. Щоправда, до наших часів цей переклад не зберігся.

За правління Саманідів зведення різноманітних варіантів «Книги володарів» було завершено під керівництвом відомого діяча тієї епохи Абу Мансура Мухаммада ібн Абдараззака, який залучив до цієї справи вцілілих зороастрійських мовців у Тусі в 957 р. Втім не збереглася і ця праця, окрім передмови [Isomarov 1998]. За наказом еміра Нуха (976–997 рр.) перекласти її у вірші взявся відомий поет Дакікі, проте не зміг закінчити розпочату справу через власну загибель у 977 р.

Апофеозом роботи над «Книгою володарів» стало підключення до неї Абулькасіма Фірдоусі. Його поетичний геній створив шедевр, який за своїми розмірами перевищує «Іліаду» та «Одіссею» разом узяті. «Шахнаме» Фірдоусі, по суті, є гімном стародавньому та ранньосередньовічному Іраншахру – країні аріїв, великій імперії, населеній легендарними героями, могутніми господарями – предтечами сучасних авторів саманідських емірів.

Сакральна географія «Шахнаме» виглядає таким чином, що саме Іраншахр, а не Аравія з Меккою є центром землі, колискою людської цивілізації. Цілоком у традиції стародавніх епічних гімнів неіранські народи навпаки зображуються Фірдоусі як несимпатичні, злобні та підступні, відбувається їхня справжня демонізація [Негматов 1978]. А головний ворог авестійських аріїв – цар Заххок, демон пустелі, – в «Шахнаме» взагалі наділяється рисами злого арабського царя, який намагається підкорити собі квіту-чу Трансоксіану [Птицын 1947, 303].

У поемі викладено всю доісламську історію Ірану. Найбільший науковий інтерес становить розділ, присвячений Сасанідам, в якому містяться цілоком реальні факти щодо східної (середньо-азіатської) політики останніх, їхніх відносин із хайталами (ефталітами) і тюрками.

З розвитком мусульманської історіографії почали привертати увагу істориків й арабські переклади «Худайнаме». Їх використовували при складанні загальних історій для написання розділів про доісламський Іран та Середню Азію. Так вчинив Абуджафар ат-Табарі (IX–X ст.), створюючи свій твір «Історія пророків і царів» арабською мовою [ат-Табарі 1987]. Вазір Абуалі Баламі (X ст.), перекладаючи цей твір перською, використовував додаткові версії «Худайнаме», наприклад, включивши невідомий ат-Табарі дастан «Бахром Чубіна» [Исоматов 2006]. Так чинили й інші історики того часу, зокрема Абумухаммад Дінаварі, відомий як Ібн Кутейба, Якубі (обидва IX ст.), Хамза Ісфгані (X ст.) [Исоматов 2009].

Цінним джерелом для дослідження античної історії Середньої Азії можуть бути роботи географів мусульманського періоду. Видатними географами, які описували Середню Азію, є Ібн Хардадбех (IX–X ст.), Істахрі (X ст.), Ібн Хаукаль та Мукаддасі (обидва X ст.). Особливо слід відзначити анонімний твір «Кордони світу», написаний перською мовою в Гузгані (Афганістан) близько 982 р. Хоча твір є описом усього світу загалом, найбільшу увагу в ньому приділено Хорасану і Мавераннахру [Hudud al-alam 1937].

Можна виділити також групу географічних творів, побудованих на основі праць Клавдія Птолемея, – всесвітньо відомого античного вченого, взагалі дуже авторитетного серед мусульманських географів. Тут перш за все слід назвати «Книгу картини Землі»

(написану між 836 і 847 рр.), яка належить видатному вченому Абуабдаллаху ал-Хорезмі, хорезмійцю і, як думають, колишньому зороастрійцю. У цьому творі, який є творчою переробкою роботи Птолемея, стародавня основа актуалізована пізнішими, сучасними для автора даними [Географическая карта 1985]. Одночасно, посилаючись на мусульманські (арабські) джерела, слід пам'ятати про особливості арабської графіки. Адже, по-перше, арабське письмо не відображає всі голосні звуки, притаманні, зокрема, іранським мовам, а по-друге, в ньому є літери, які пишуться із крапками згори або знизу. При неодноразових переписуваннях середньовічних рукописних текстів ці крапки могли опускатися чи посуватися. Через це сьогодні ми маємо велику кількість різночитань, які особливо часто стосуються доісламських географічних назв.

Багато відомостей про середньоазіатську античність містяться й у творах мусульманської доби на локальні теми. Відома велика кількість робіт історичного і географічного характеру, написаних у перші століття панування ісламу і присвячених кожній з областей мусульманської ойкумени. Одні з них більше, інші менше містять інформацію про доісламські часи. Дуже цінні відомості наводяться в «Історії Бухари» Абубакра Наршахі, написаній арабською мовою близько 943 р. Потім ця «Історія» була перекладена перською, доповнена у XII ст. Абунасрою Кубаві й остаточно оформилася у XVI ст. [The history 1954].

Цінні дані містяться і в «Історії Самарканду» (XII ст.), теж написаній арабською, але яка дійшла до нас у скорочених перських перекладах під назвою «Кандія Хурд» («Кандія Мала») [Кандия 1906]. Такого ж плану твір про Балх «Фазалі, або Балх», що був складений арабською близько 1213 р. Сафі-ад-Діном ал-Балхі, але дійшов до нас у перському перекладі 1278 р. [Мухтаров 1980]. Важливим джерелом з античної історії та географії Сістану (антич. Дрангіани) справедливо вважається анонімна «Історія Сістану», написана перською у XI ст. і продовжена у XVI ст. [Тарих-и Систан 1874]. Те ж саме можна сказати і про «Історію Табаристану», створену у 1210 р. персом Ібн Ісфандіаром [Ibn Isfandi'ar 1905].

Цікаві свідчення про античну Середню Азію та її сусідів розсипані в різноманітних трактатах мусульманської доби про міне-

рали, флору, фауну, на медичні теми, а також про хронологію, іноземні звичаї і погляди. Тут найпоказовішим прикладом є праці видатного вченого Абу Рейхана ал-Біруні (X–XI ст.), хорезмійця за походженням, який писав арабською [Бируни 1957–1987]. Насамперед це стосується таких його творів, як «Пам'ятки минулих поколінь», «Роз'яснення вчень, що належать індійцям...» (або просто «Індія»). У першому творі містяться численні відомості про хронологічні системи, ери і календарі, а разом з ними інші дані, що стосуються стародавніх народів, зокрема согдійців, хорезмійців, сістанців та ін. У другій своїй роботі, присвяченій у цілому Індії, Біруні подає цікаву інформацію стосовно її історичних зв'язків із Середньою Азією.

Слід зауважити, що деякі літературні пам'ятки мусульманської доби містять і прямі переклади пехлевійських книжок. Як приклад можна навести «Лист Тансара» – новоперський переклад (включений у згадувану вище «Історію Табаристану») арабського перекладу пехлевійського твору, складеного у вигляді листа Тансара (верховного жерця Ардашира I) шаху Табаристану. Ймовірно, що він бере свій початок від оригінального документа III ст., але в наявному вигляді був оформлений у VI чи навіть VII ст. Твір повідомляє про перипетії боротьби іранців з абделами (ефталітами), згадує тогочасні середньоазіатські державні утворення [Tansar 1968].

Насамкінець слід згадати філологічні твори, зокрема відомий «Діван лугат ат-тюрк» Махмуда ал-Кашгарі (XI ст.). Справа в тому, що «Діван» є не лише унікальним словником тогочасної тюркської мови та її діалектів, але й містить дані стосовно етнографічного, фольклорного, господарчого, побутового, релігійного життя тюркських племен, в тому числі тих, що мешкали у Мавераннахрі, Тохаристані, Іспіджабі, Чачі, Ілаку і на прилеглих територіях. Водночас, при всіх цих перевагах, «Діван лугат ат-тюрк» взагалі-то не є історичним дослідженням. Більше того, в роботі Махмуда Кашгарі практично відсутні хронологія подій, історичні факти, а наукова концепція автора цілковито базується на релігійно-міфологічних уявленнях. Для правдивого мусульманина, скоріше неофіта, яким був Махмуд Кашгарі, догми ісламу про походження людини, народів непорушні. Саме тому для нього перша людина – Адам, а Тюрк – це син Іафета, онук Ноя.

Через це за своїм історичним світоглядом Махмуд Кашгарі стоїть нижче, ніж стихійний матеріаліст Йоллиг-тегін, автор тексту пам'ятки Кюль-тегіну (30-ті рр. VIII ст.). «Коли виникло зверху блакитне небо і знизу бура земля, між ними обома були утворені людські сини. Над ними посіли мої предки Бумин-каган та Істемі-каган», – писав Йоллиг-тегін [Ирмуханов 1998, 89]. І хоча історичне сприйняття першого тюркського літописця стосується лише обмеженого часу, а саме доби виникнення Великого тюркського каганату, його свідчення є справжніми історичними фактами, які відповідають вказаному часу і простору, отже цілком можуть розглядатися нами як наративне історичне джерело.

Махмуд Кашгарі навпаки повністю позбавлений самотужного історичного знання тюрків, яке в нього підмінене міфами і легендами Авести, запозиченими із «Шахнаме». Незважаючи на те, що у поемі Фірдоусі окрім авестійських легенд містяться і цілком достовірні свідчення про прихід тюрків у Трансоксіану в середині VI ст., про їхні війни з ефталітами, союз із Іраном, одруження шаха Хосрова Ануширвана на доньці кагана, розрив союзницьких відносин тюрків з іранцями, їхні війни і т.п., Махмуда Кашгарі цікавлять лише найстародавніші суто легендарні події. Переказуючи їх, він прагне знищити грань між походженням авестійських турів і власне тюрків, довести думку про те, що останні є аборигенами стародавнього Турану, а легендарний цар Турану Афрасіаб є ніхто інший, як Алп Ер Тонг, – міфічний тюркський воїн і правитель [ал-Кашгари 2005, 851]. «Великого царя тюрків Афрасіаба називали Тонга Алп Ер – хоробра і сильна, як тигр, людина», – читаємо в «Дивані» [ал-Кашгари 2005, 1014]. Так само М. Кашгарі посилається на якихось міфічних дітей Афрасіаба, які, начебто, заснували міста, названі їхніми іменами, а саме Казвін в Ірані по імені доньки Каз, Барсхан на південному березі озера Іссик-Куль по імені сина [ал-Кашгари 2005, 1054].

Так само виключно на легенди, оповідання, хадіси автор «Дивану» спирається, коли йдеться про реальні історичні постаті часів середньоазіатської античності. Наприклад, пояснюючи походження назви туркман, він напряду пов'язує його із легендою про Зулкарнайна (Олександра Македонського). Начебто Зулкарнайн, пройшовши Самарканд, попрямував до країни тюрків, царем яких був тоді молодий Шу. Останній, дізнавшись про наступ

звитяжного полководця, відступив зі своїм народом на схід. На місці залишилися лише 22 чоловіки із родинами, які не змогли евакуюватись через відсутність коней. Саме вони, начебто, і склали в подальшому 22 огузьких роди. Зранку до них прийшли ще 2 чоловіки, знову ж таки з родинами. Їм запропонували залишитися, сказавши: «Кал аж!» – залишайтеся. Згодом їхні нащадки утворили два племені і були названі халадж. Коли ж Зулкарнайн дістався цих місць і нарешті побачив цих людей, їхнє довге розпущене волосся, а також інші ознаки тюркського походження, клейма їхніх коней, він сказав перською: «Туркман анд» – «Вони схожі на тюрків». З тих пір за ними зберігається це ім'я, всерйоз вважає Махмуд Кашгарський [ал-Кашгари 2005, 1052].

Отже, у справі дослідження середньоазійської античності повідомлення мусульманських авторів можуть стати у нагоді для реконструкції подій її пізнього – завершального етапу – із III до середини VI ст. Вказаний період пізньої античності позначився на теренах досліджуваного регіону активною експансією сасанідського Ірану, його конфліктами з Кушанським царством, державою гунів-ефталтів, першими контактами із Великим тюркським каганатом. При цьому слід зважати на закономірний скепсис, що існує в сучасних науковців відносно повідомлень цієї групи джерел про перипетії ірансько-кушанського збройного протистояння та визначення східних кордонів сасанідських завоювань. Адже навряд чи можна повністю довіряти свідченням арабського історика ат-Табарі, який приписує засновникові Сасанідського царства Арташиру I походи у Хорезм і Балх – «до віддалених кордонів Хорасану», внаслідок яких після повернення Арташира в Парс «прийшли до нього послы царя кушанів, царя Турана і Маркуруана з висловленням покірності» [Луконин 1969, 20–23]. Такі повідомлення більше ґрунтуються на традиційному пізньосасанідському трактуванні ранньої історії сасанідської держави, аніж на якомусь джерелі, яке містить опис фактичних подій другої чверті III ст. н.е.

Більше довіри викликають повідомлення Фірдоусі про знищення Сасанідами у союзі зі звитяжними тюрками держави гунів-ефталтів. Автор невмирущого «Шахнаме» цілком закономірно відмічає природність ірансько-тюркського союзу у боротьбі за оволодіння оазисами Трансоксіани. Правителі Ірану, які самі

лише нещодавно припинили платити данину ефталітам, розробляли власні плани реваншу та розширення своїх східних володінь. Іранці з готовністю пішли на погоджені з тюрками дії, спрямовані проти спільного ворога. Військово-політичний союз було закріплено шлюбним договором, за яким шах Ірану Хосров I мав би одружитися на доньці тюркського кагана [Гусаков 2008].

Далі у «Шахнаме» детально описаний перебіг подій, які призвели до розгрому ефталітів. Близько 563–564 рр. тюркський каган із великим військом вдерся в межі ефталітської держави і захопив область Чач (суч. Ташкент). Це вторгнення супроводжувалося пограбуваннями і насильством, було перебито значну кількість населення. Цар гунів Гатіфар швидко почав збирати біля Бухари військо з Балха, Шугнану, Амуля, Замма, Хутталю (Вахша), Термеза і Вашгерда. За цей час тюрки просунулися на південь і зосередилися навколо Маймурга. Рішучі бойові дії розгорнулися десь на окраїні Бухарського оазису. Вони тривали вісім днів і закінчилися повною поразкою ефталітів. Залишки розбитого війська відступили на південь, де ефталіти обрали собі нового царя (Гатіфар, очевидно, загинув у бою). Це був Фаганіш, володар Чаганіана.

Коли повідомлення про ці буремні події досягли Ірану, Хосров Сасанід виступив із військом для «викорінення зла» [Гусаков 2008, 87]. Опис цих подій у Фірдоусі, загалом, не суперечить даним з інших джерел, за винятком характеристики поведінки іранського шаха. Він, безсумнівно, діяв узгоджено з тюрками і зовсім не був нейтральним спостерігачем, стурбованим безладом у середньоазіатському межиріччі.

Територію ефталітської держави було розділено між переможцями, причому кордоном між сферами впливу двох імперій стала Амудар'я. Слід зауважити, що на цьому етапі тюрки цілком задовольнилися встановленням свого номінального панування у Трансоксіані і після закінчення війни покинули її, відкочувавши на північ, у рідні передгір'я Тарбагатаю, Сауру і Тянь-Шаню.

Про подальшу долю ефталітів ми також дізнаємось із «Шахнаме». Визнавши верховну владу Ірану та одночасно сплачуючи данину тюркам, ефталіти зуміли ще деякий час лавірувати між двома своїми могутніми сусідами. При цьому, вони зберігали владу над невеличким буферним володінням. Розподіл «ефталіт-

ської спадщини» викликав певні тертя між каганом та Хосровом I. Очевидно, що ефталіти спробували використати означені тертя якщо не для відновлення, то хоча б для зміцнення власних позицій. Втім, така активність призвела до зворотного результату, а саме до остаточного знищення ефталітської квазінезалежності персами. Ефталітський цар Ахшувар був вбитий, а його володіння приєднав до своїх Хосров I Ануширван. Після смерті останнього у 579 р. тюрки вирішили повернути собі землі ефталатів, які підпали під владу Сасанідів. Проте їм не вдалося повністю виконати це завдання. Свою владу тюркам вдалося розповсюдити лише на ефталітів північного (правобережного) Тохаристану, а кордоном між Сасанідами і Каганатом залишилася річка Амудар'я [Низам ал-Мульк 1949, 207–219].

Залишками зруйнованої ефталітської державності стали декілька невеликих роздроблених володінь (Баміан, Капіса, Кайканан, Удіяна тощо), розташованих переважно на південно-східних відрогів Гіндукушу, там, де влада іранських шахиншахів була непевною та нетривалою. Втім, відірвані від батьківщини, позбавлені зв'язків із нею, стиснуті між ворожими іранськими та індійськими сусідами, вони доволі швидко зійшли із зовнішньополітичної арени, розчинившись у чужій культурі.

У античному контексті нашого джерелознавчого дослідження актуальним є питання походження, а отже, і приналежності державотворчої традиції гунів-ефталітів до середньоазіатської античності. Чи можемо ми вбачати в державі ефталітів її (античності) епілог або ж, скоріше, слід розглядати цю державу вже як середньоазіатський аналог варварських королівств у Європі? У останньому випадку аналіз джерельних даних щодо її історії мав би міститися поза межами цієї статті. Тим більше, що сама наявність слова «гуни» в назві цього народу начебто відносить його етногенез на далеку східну центрально-азійську периферію та робить активним учасником руйнівного (для античних інституцій) процесу великого переселення народів.

Втім, саме мусульманські письмові джерела розміщують ефталітів в землеробських областях Середньої Азії, вважаючи їх місцевим населенням. У арабомовній літературі існувала і довго зберігалася традиція, згідно з якою Мавераннахр був у минулому країною, населеною хайталами (ефталітами). Так, Масуді поміщає

хайталів, з якими вели війни Сасаніди, в Согді, причому визначає географічне положення останнього між Бухарою і Самаркандом. Це ж повторюється у Салібі, щоправда, без деталізації географічних кордонів [Исоматов 2009]. Мукаддасі і низка інших авторів прямо називають Мавераннахр «Хайтальською стороною», на противагу «Хорасанській», яка лежить на південний захід від Амудар'ї [Mohammed al-Mokaddsa 1877, 260–261]. Це ж твердження ми знаходимо в Якута, який ототожнював Хайтал із Мавераннахром [Исоматов 2009].

Є і більш конкретні дані. Мукаддасі та інші автори X ст. згадують плем'я кенджина, яке мешкало в одній із долин у горах, що роз'єднували Чаганіан і Хутгаль [Mohammed al-Mokaddsa 1877, 283]. Це плем'я автори географічних творів відносять до тюркських, втім, за словами ал-Хорезмі, воно насправді було ефталітським. За традицією, зафіксованою в «Шахнаме» Фірдоусі, після загибелі царя ефталітів Гатіфара в боротьбі з тюрками його спадкоємцем було обрано володаря Чаганіана – ефталіта за походженням (із роду Хушнаваза). З цього видно, що в Чаганіані правила ефталітська династія. Наявність ефталітів у Бухарському оазисі засвідчено повідомленням Наршахі стосовно Абрюя. Очевидно, як повідомляє Фірдоусі, і концентрація їхніх головних сил у війні проти тюрків саме в Бухарі є не випадковою, а була зумовлена проживанням ефталітів у цих краях. Існує припущення, що навіть сама назва Бухара – ефталітського походження.

Отже, за даними мусульманських письмових пам'яток, ефталіти – це місцева етнічна група, очевидно споріднена з кушанами. Не виключене їхнє походження від одного з чотирьох юечжійських володінь (родів, кланів), підкорених на початку I ст. п'ятим кушанським, очолюваним Гераєм і згодом Куджулою Кадфізом. З цієї точки зору є абсолютно зрозумілим і природним той факт, що після усунення, а можливо, й винищення кушанської еліти справу утримання хоча б залишків колись великої держави взяли на себе найближчі до кушанів ефталіти. Фактично новоутворене ними царство можна розглядати як своєрідне, хоча, звичайно, і не буквально продовження держави кушанів. Саме це мав на увазі вітчизняний класик Б. Г. Гафуров, коли казав про те, що ефталіти є спадкоємцями державницьких традицій кушанських правителів [Исоматов 1998].

ЛІТЕРАТУРА

Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. Т. 1–17. Ташкент, 1957–1987.

Географическая карта мира ал-Хорезми по книге «Сурат ал-Арз». Душанбе; Сринагар, 1985.

Гусаков В. В. Завоевание тюрками Центральной Азии в X–XI вв. и возникновение на ее территории первых тюркских государств // **Тюркские и османистические исследования** (Ереван). 2009. Вып. VI.

Гусаков В. В. Центрально-азиатская экспансия тюрков в VI–VII, эволюция их взаимоотношений с местным населением // **Тюркологические и османистические исследования.** Ереван, 2008. Вып. V.

Ирмуханов В. В. **Прошлое Казахстана в письменных источниках. V в. до н.э. – XV в. н.э.** Алматы, 1998.

Исоматов М. М. Академик Бободжон Гафуров и периодизация истории эфталитов (IV–VI вв.) // **Академик Бободжон Гафуров. Изучение истории и цивилизации народов Центральной Азии** (история и современность): Сб. тез. межд. симпоз., посв. 90-летию Героя Таджикистана, акад. Бободжона Гафурова. Душанбе, 1998.

Исоматов М. М. **Ирано-Среднеазиатские взаимоотношения по «Таърих-и Табари» Балъами.** Душанбе; Бишкек, 2006.

Исоматов М. М. Сасаниды, эфталиты и тюрки в свете данных арабо-персоязычных источников IX–XI вв. (опыт анализа источников) // **Очерки истории и теории культуры таджикского народа.** Душанбе, 2009. Т. 3.

Исоматов М. М. «Шах-наме» Фирдоуси как источник изучения этнополитической истории Центральной Азии эпохи эфталитов // **Иран-наме** (научный востоковедческий журнал). 2008. №2 (6).

Кандия Малая / Пер. В. Л. Вяткина // **Справочная книжка Самаркандской области.** Самарканд, 1906. Вып. 8.

Луконин В. Г. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии // **ВДИ.** 1969. № 2.

Махмуд ал-Кашигари. **Диван лугат ат-турк.** / Пер. З. А. Ауэзов. Алматы, 2005.

Мухаммед ат-Табари. **История.** Ташкент, 1987.

Мухтаров А. **Позднесредневековый Балх.** Душанбе, 1980.

Негматов Н. Н. Сюжеты эпоса в искусстве Уструшаны и «Шахнаме» Фирдоуси // **Памяти Устода Рудаки**. Душанбе, 1978. Т. I.

Низам ал-Мульк. **Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия**. / Перев., введ. и примеч. Б. Н. Заходера. Москва; Ленинград, 1949.

Птицын Г.В. К вопросу о географии «Шахнаме» // **Труды Отд. Востока Госуд. Эрмитажа**. Ленинград, 1947. Вып. V.

Тарих-и Систан «История Систана» / Пер. Л. П. Смирновой. Москва, 1874.

Descriptio Imperii Moslemici auctore Schamsiddin Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basshari al-Mokaddsa. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Vol. VIII. Lugduni Batavorum, 1877.

Hudud al-alam, «The Regions of the World», a Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / Transl. and expl. by Minorsky. London, 1937.

Ibn Isfandiyar. **History of Tabaristan**. London, 1905.

Isomatov M. M. The Samanids and the formation of national historiography // **The Samanids and the Revival of the civilization of Iranian peoples**. Dushanbe, 1998.

Tansar Name. The Letter of Tansar. / Transl. by M. Boyce. Rome, 1968.

The History of Bukhara. / Transl. from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhi by R.N. Frye. Cambridge, 1954.